

De rijke historie van de karper

Tekst: Bob Beerenhout
Fotografie: Bob Beerenhout,
Bram Bokkers en
Vildaphoto

Bij opgravingen is het doel om zoveel mogelijk informatie te verzamelen over de samenleving van die tijd. Naast grondsporen, bewoningsresten, vaatwerk, sieraden en tal van andere zaken wordt meestal ook onderzoek verricht aan slacht-, keukenafval en etensresten. Vissen spelen in die laatste categorieën vaak een belangrijke rol. Ichtyo-archeoloog Bob Beerenhout zocht in opgegraven visresten naar sporen van karper.

In 2008 werd begonnen met onderzoek aan visresten uit Leiden. Deze resten stammen uit de twaalfde tot en met de zeventiende eeuw. Hieruit bleek onder meer dat er al vanaf het begin van de twaalfde eeuw zeevis werd gegeten in de toen nog agrarische nederzetting die in de vijftiende eeuw tot centrum van de lakennijverheid zou uitgroeien. Daarnaast werd er ook zoetwatervis als witvis, snoek en baars

gegeten. Witvis is voor het onderzoek een lastige categorie. De familie (*Cyprinidae*) is niet alleen groot, de soorten zijn ook nog eens nauw aan elkaar verwant en soortvermenging (hybridisering) komt regelmatig voor. Het onderzoek bestaat uit het vergelijken van de opgegraven skeletonderdelen met die van uitgeprepareerde soorten in een vergelijkingscollectie. In eerste instantie is het bijvoorbeeld vaak wel mogelijk om vast

te stellen dat er een botje van een vis uit de witvisfamilie is opgegraven, maar vervolgens is soortbepaling vaak onmogelijk vanwege de grote overeenkomsten in het skelet tussen de soorten. Het beperkt aantal skeletdelen dat wel onderling afwijkt en soortbepaling mogelijk maakt, ontbreekt heel vaak in de archeologische assemblage. Bij de witvissen bieden de keeltanden de beste mogelijkheden voor een soorttoekenning.

Mogelijk is de karper altijd inheems geweest.

Tijdens de opgraving in de directe nabijheid van de Oude Rijn troffen de archeologen een depressie aan uit de twaalfde eeuw met een opeenhoping van min of meer complete vis. De vraag rees of die een natuurlijke dood hadden gevonden of dat er sprake kon zijn van een weggegooid zootje oneetbare vis. Dit laatste bleek na onderzoek vrijwel zeker uitgesloten. Het ging om merendeels kleine, jonge vis die we in het stroomgebied van de Oude Rijn mogen verwachten. Er werden witvisjes als brasem, blei, blankvoorn en rietvoorn aangetroffen tezamen met baarsjes, snoekjes, het driestekelige stekelbaarsje, de pos en een spierinkje. Waarschijnlijk waren deze tijdens een plotselinge wisseling van de waterstand aan hoger wal geraakt en in de modder gestikt. Een andere mogelijkheid is dat het om bijeengedreven vis ging, afgedekt tijdens ophoging van het areaal met nederzettingsafval om er te gaan bouwen. In ieder geval gaf de vondst informatie over de visstand van de Oude Rijn in de twaalfde eeuw.

De eerste karpers

Onder de visresten uit de geul of kavel-sloot bevonden zich witvisresten die in eerste instantie deden denken aan karper (*Cyprinus carpio*). Dat zou zeer vroeg zijn geweest, maar word niet als onmogelijk beschouwd. Aangenomen wordt dat de van origine Oost-Europese karper eens uit de karpervijver van een klooster ontsnapte. Die vijvers werden zeker sedert de tijd van Karel de Grote (achtste eeuw) aangelegd om de adel en klooster-gemeenschap gedurende de vastendagen van vis te voorzien. Wanneer de karper zich vrij in Nederlandse wateren wist te vestigen, is echter nog steeds niet bekend. Volgens de schaarse literatuur zou dit de veertiende eeuw zijn geweest. De karper wordt namelijk voor de eerste keer genoemd in het stapelrecht van Naarden uit 1342. Hierin wordt gesteld dat volgens dat recht alle tussen Vecht en IJssel met name genoemde vis in Naarden moet worden verhandeld – waaronder naast karper ook paling, snoek en brasem. Iets dergelijks staat ook in het stapelrecht van Heusden uit 1357. In dat jaar vestigt hertog Willem (V) een vismarkt in deze stad aan de Maas. 'Niemand zal noch

periode	plaats	karakter	locatie	aantal
1000-1300	Houten-Loerik	nederzetting	kuil	9
1050-1170	Vlaardingen	huisterp	afvallaag	3
1050-1300	Barendrecht	Carnissenlande	afvallaag	1
1170-1350	Vlaardingen	nederzetting	gracht	8
1200-1280	Hoorn	woning in agr. nederzetting	perceel-scheiding	2
1200-1300	Haarlem	Huis ter Kleef	afvallaag	1
1250-1400	Zweins	stinswierde	gracht	1
1275-1325	Monnickendam	woning in agr. nederzetting	mestkuil, erf	2
1280-1310	Hoorn	huis van leerbewerker	mestkuil, erf	31
1280-1310	Hoorn	huis van leerbewerker	in woning	1
1300-1350	Leiden	vismarkt	afvallaag	2
1375-1425	Dordrecht	stadswoning	beerput	2
1375-1425	Venlo	Hertogenhof	afvallaag	4

Historische vindplaatsen karper

verse, noch zoute vis stroomopwaarts voorbij Heusden voeren zonder tol te betalen, tenzij het gezouten haring uit Schonen (Zweden) betreft voor de markten in Keulen, Venlo of hoger.' Daarna volgt een lange lijst vissoorten met de tol die in natura betaald moet worden, waaronder in paragraaf 8: '(men sal gheven) van elken C karpers 1 corper.' Tien procent van de doorvoer van deze soort gaat dus naar deze stedelijke markt. Karpers waren blijkbaar al niet zo zeldzaam meer, maar aantrekkelijke handelswaar die in flinke aantallen werden vervoerd. In het huishoudboekje van de bisschop van Utrecht voor de periode 1378-1379 blijkt dat de bisschop bij zijn uitstapjes in de omgeving weleens karper at. Reden voor ichthyoloog R. Boddeke om aan te nemen, dat het om wild gevangen exemplaren gaat. Voor de karper op de markt van Naarden en Heusden is dat ook waarschijnlijk het geval, maar strikt genomen niet helemaal zeker. In theorie zou een deel van de karpers afkomstig kunnen zijn uit de karperteelt. Op grond van ichthyo-archeologisch onderzoek kan de introductie van de karper in de Hollandse ichthyofauna onderwerp worden bijgesteld en kan worden aangenomen dat de karper al in de loop van de 13e eeuw 'inheems' geworden is (zie tabel). Dat stemt overeen met de bron uit het einde van de 13e eeuw waarop Frans Colligon

ons attendeert in zijn artikel in het voorgaande nummer van Visionair. In de tabel zijn alle mij bekende vondsten opgenomen met een min of meer korte dateringsperiode die tot de 14e eeuw, om precies te zijn 1425, beperkt blijft.

Opmars van de karper

Blijkbaar voelde de karper zich thuis in de benedendelta en werd hij, naast brasem, blankvoorn, zeelt en andere witvis op de lokale markten aangeboden. Er is zelfs een kenmerkend botje onder de houten vloer van de dertiende eeuwse woning van een leerlooier in Hoorn aangetroffen. De arbeiderswoningen uit die tijd bestonden merendeels uit één vertrek, waarin werd gewoond, geslapen, gekookt en gegeten. Blijkbaar was het botje niet met het keukenafval of als maaltijrest naar buiten gebracht en op de mesthoop beland, maar door een spleet in de vloer verdwenen.

Gaan we uit van de oudste vondsten, dan lijkt de opmars van de karper in de twaalfde eeuw begonnen te zijn in het rivierengebied, gevolgd door het waterrijke Holland en Friesland. Een zilte Zuidoostzee bestond in deze eeuwen nog niet en vormde dus geen belemmering. Dit verspreidingsgebied ligt vanuit ecologisch-ethologisch standpunt ook het meest voor de hand. Brabant en Limburg zijn in dat opzicht minder ideaal. Het feit

De keeltand van een recente karper uit de collectie van de Universiteit van Amsterdam.

Een keeltand van een karper uit de 12e eeuw, gevonden tijdens een opgraving in Leiden.

800 Jaar oude dorsale vinstraal van een karper of kroeskarper.

dat er in adellijke kringen in Venlo ook karper werd aangetroffen, betekent nog niet dat de vis daar gevangen moet zijn. Herkomst uit een karpervijver is ook denkbaar, evenals herkomst uit de stedelijke molenkolken die als visvijver werden verpacht. Boddeke noemt een vijftiende eeuws voorbeeld van mogelijke karpers: "In 1405 ontving men op Roozendaal (een landgoed bij Velp) ongeveer 3000 karpers uit het land van Cuyk die tot Nijmegen met een wagen met vier paarden waren vervoerd en daarna per schip". Gelukkig is de karper een taaie vis en wist deze het uit te houden om 'vers' bij de afnemer aan te komen. Ook uit andere bronnen komt naar voren dat veel Hollandse zoetwatervis levend of gezouten naar het achterland werd getransporteerd en uiteindelijk zelfs het Rijnland bereikte. Op elke vismarkt was er verder een hoek voor geconserveerde, gezouten vis en dat betrof zeker niet alleen haring. Met dit soort economische verschijnselen moet de ichthyo-archeoloog bij zijn interpretatie van het verzamelde materiaal terdege rekening houden.

Zoals uit de tabel blijkt, is het aantal aan de karper toegewezen visresten heel beperkt. Dat heeft een aantal oorzaken. Ten eerste worden opgegraven visresten pas de laatste decennia stelselmatig onderzocht en worden voor dit type onderzoek gebruik gemaakt van zeven met een kleine maasdiameter. Vroeger werd er over 4-mm gezeefd zodat alleen grote vissen zoals steur, meerval, kabeljauw of schelvis werden 'gevangen'. Sedert de negentiger jaren van de vorige eeuw ging het incidenteel over de 2-mm zeef en tegenwoordig wordt ook gekeken naar de resten van de 1-mm zeef om te controleren of er op de 2-mm zeef geen

kleine soorten als de Zuiderzeeharing of binnenspiegeling worden gemist. Ten tweede is er de al eerder gemelde problematiek dat het merendeel van de visresten die aan de witvisfamilie kunnen worden toegekend geen soortonderscheid mogelijk maken. Statistisch is de kans een kenmerkend botje van de karper te vinden klein. Het botje dat – tezamen met een beperkt aantal wervels op het erf – bij de leerlooier in Hoorn werd aangetroffen is een uitzondering.

Wellicht kroeskarper

Terug naar het onderzoek in Leiden. Het naast elkaar leggen van de vermeende karpersresten met die in de vergelijkingscollectie van de Universiteit van Amsterdam was reden aan de herkomst te twijfelen. De microstructuur van het bot stemde niet met elkaar overeen en ook tussen diverse andere elementen bestonden kleine verschillen. Jammer genoeg bevindt zich in deze collectie geen complete karper zodat een één op één vergelijking niet mogelijk is. Bovendien bestaat er binnen de soort altijd een zekere individuele variatie. Opmerkelijk was dat er ook een sterk getande eerste vinstraal (acanthotriche) van de rugvin werd aangetroffen (zie afbeelding). Volgens de literatuur zou dit een kenmerk van de kroeskarper (*Carassius carassius*) zijn – een inheemse soort die zich vooral in het stroomgebied van rivieren en in het bijzonder de uiterwaarden thuis voelt. Wat dat betreft zou het aantreffen van een paar kroeskarpertjes aan de boorden van de Oude Rijn niets opmerkelijks zijn. Absolute zekerheid kon daarover niet worden verkregen, omdat de vergelijkingscollectie niet over het skelet van een kroeskarper beschikt. Mocht die eens ter beschikking komen, dan kan hopelijk de

beslissing vallen of het hier om kroeskarper of gewone karper gaat. Mocht dit laatste het geval zijn, dan moeten we de 'introductie' van de karper (*Cyprinus carpio*) in ons open water opnieuw bijstellen. Dan kunnen we ervan uitgaan dat de verspreiding van karper in het Nederlandse water zeker al in de loop van de twaalfde eeuw is begonnen.

V

Geraadpleegde literatuur

- Beerenhout, B.: Vissen, in: Het onderzoek op het terrein van de voormalige Winstonbioscoop te Hoorn; het ecologische materiaal van de campagne 2004; Verslagen van de Archeologische Dienst Hoorn 4, Hoorn 2006
- Beerenhout, B.: Onderzoek aan visresten van de Aalmarkt, gem. Leiden, rapport ARCHAEO-ZOO 2009
- Boddeke, R.: Vissen & vissen, Amsterdam/Brussel 1977
- Buitenhuis, H. & D.C. Brinkhuizen: Faunaresten; in: Hielkema, J.B. (red.) Aanvullend archeologisch onderzoek op terrein 9 te Houten-Loerik, gem. Houten; ARC-Publicatie 69 2003 pp. 35-46
- Buitenhuis, H., D.C. Brinkhuizen, C. van Loon & T. de Ridder (red.): § 1.101 Het dierlijk botmateriaal; in: Gat in de Markt; VLAK-verslag 15.5 2006
- Dijk, J. van: Barendrechtse botten; zoö-archeologisch onderzoek van een laat-middeleeuwse vindplaats in Carnissenlande, Ossicle 57 2002
- Esser, E. & M. Verhagen: Huis ter Kleef: Zoö-archeologisch onderzoek "Binnenplaats"; in: Intern Rapport Archeoplan-Eco 9 1994
- Lauwerier, R.C.G.M.: Vlees in het stadskasteel het Hertogenhof in Venlo (1375-1425), in: W. Huppretz & J.M. van Winter (red.), Dagelijks leven op Limburgse kastelen (1350-1600); voedsel en voedselbereiding, Venlo 1995, pp. 131-141.
- Maanen, G. van & F. Vaandrager: De faunaresten uit de ringgracht van de middeleeuwse stinswierde te Zweins (Frl.); in: Westerheem 37 1988, pp. 176-182
- Niermeyer, J.F.: Bronnen voor de economische geschiedenis van het Beneden-Maasgebied I 1104 – 1399, 's Gravenhage 1968
- Nijssen, H. & S.J. de Groot: De vissen van Nederland, Utrecht 1987
- Seeman, M.: The faunal remains; in: Heidinga, H.A. & H.H. van Regteren Altena (eds), Monnickendam, aspects of medieval urbanization in northern Holland; Cingula 11 1989, pp. 125-134
- Wijngaarden-Bakker, L.H. van: Heb je wel gehoord van die Holle, Bolle Gijs –veertiende-eeuwse dierenresten uit Leiden-; in: Bodemonderzoek in Leiden, jaarverslag 1979 deel 2 1980, pp. 45-51